

UDK: 821.222.1'02-13(093)

821.222.1'02:82.0-13

327(=512.1)+(=222.1'02)

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno za tisak: 26. svibnja 2022.

Može li Firdusijeva *Šahnama* biti izvor za povijest starih turkijskih naroda?

Azra Abadžić Navaey

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

azra.abadzic@gmail.com

Sažetak

Predmet ovoga rada je *Šahnama* (*Knjiga o kraljevima*), glasoviti ep perzijskoga pjesnika Firdusija koji pripovijeda o borbama između drevnog Irana i Turana. Za razliku od ranijih istraživanja, usmjerenih uglavnom na iransku komponentu epa, u ovom se radu *Šahnami* pristupa iz turkološke perspektive što znači da je fokus pomaknut na Turance, odnosno „Turke“ kako ih autor u epu povremenu naziva. Istraživanje polazi od pretpostavke da bi *Šahnama* s obzirom na tematiku mogla biti vrijedan narativni izvor za povijest starih turkijskih naroda, posebno njihovih odnosa s Irancima. Ispostavilo se, međutim, da je tur(an)ska komponenta epa dosad redovito bila marginalizirana pa se u radu istražuju razlozi koji su do toga doveli. Analiziraju se semantičke promjene pojma Turan(ac) tijekom stoljeća i utjecaj izvanjezičnih faktora na te procese, te se ukazuje na ograničenja etnocentričnih perspektiva u dosadašnjim proučavanjima *Šahname*. Polazeći od teze da je svako epsko djelo odraz svoga vremena, u zadnjem se dijelu rada nastoji utvrditi kulturno-povijesna pozadina *Šahname* te ispitati koliko je radnja epa odraz Firdusijeva vremena, a koliko ranijih razdoblja iransko-turkijske povijesti.

Ključne riječi: *Šahnama*, Turanci, turkijski narodi, iransko-turkijski odnosi

1. Uvod

Karahanidski leksikograf iz 11. stoljeća, Mahmud al-Kašgari u svome poznatom djelu *Dīwān Luġāt at-Turk* (*Kompendij turkijskih jezika*, 1077.) navodi jednu poslovicu koja na duhovit način ilustrira višestoljetnu simbiozu turkijskih i iranskih naroda na području Srednje Azije: *bašsız bōrk bolmas, tatsız türk bolmas* („Kao što kapa ne može bez glave, tako ni Turčin¹ ne može bez Tata²/Iranca.“) (Dankoff,

¹ Pod Turčinom se ovdje podrazumijeva pripadnik starog turkijskog naroda. Budući da u hrvatskom jeziku nije zaživio etnonim Turkijac, u radu se povremeno koristi i naziv Turčin/Turci pri čemu se misli na Turke u širem smislu, odnosno pripadnike jednog od mnogobrojnih turkijskih naroda.

² Naziv *tat* izvorno je označavao 'stranca', osobu u inferiornom političkom položaju. Turkijski su narodi Tatima nazivali sve sjedilačke narode koji nisu govorili turkijske jezike, isprva Sogdijce, a

Kelly, 1982-1985: 273).³ Osim što slikovito prikazuje ovisnost turkijskih naroda o Irancima, ova izreka daje naslutiti i koliko je proučavanje njihovih interakcija nužno za razumijevanje kulturnog identiteta Srednje Azije. Teško da bih ikad osvijestila tu važnu činjenicu bez nadahnutih predavanja profesora Ekrema Čauševića. Njegovo zanimanje za turkijske narode Srednje Azije i njihove višestoljetne veze sa susjednim iranskim narodima potaknuli su me na odabir turkološko-iranističke teme za rad koji mu uz najbolje želje posvećujem povodom njegova sedamdesetog rođendana.

Mnogo je pisanih izvora koji svjedoče o različitim aspektima prožimanja iranskih i turkijskih naroda. Jedan od prvih i svakako najopsežnijih, koji u literarnom žanru tematizira njihovu dugu zajedničku prošlost, čuveni je ep *Šahnama* perzijskoga pjesnika Firdusija (940-1020/26). *Šahnama*, ili *Knjiga o kraljevima*, opsežna je kronika koja pripovijeda o mitologiziranim događajima iz prošlosti drevnog Irana. Napisana je početkom 11. stoljeća⁴ i smatra se temeljnim tekstom perzijske književnosti. U preko 50 000 rimovanih dvostih donosi poetiziranu povijest iranskog naroda od pojave prvih mitskih vladara do arapskih osvajanja Sasanidskog Carstva i širenja islama u 7. stoljeću.⁵ Središnja tema epa borba je dobra i zla, opjevana u brojnim epizodama bitaka koje se vode između neprijateljskih strana. Najveći sukob u *Šahnami* je onaj između Iranaca i Turanaca, mitskih neprijatelja Irana koji žive uz njegove sjeveroistočne granice. Kako ih Firdusi u svom spjevu katkad naziva i „Turcima“, epske Turance s vremenom se počelo poistovjećivati sa starim turkijskim narodima Srednje Azije. Konačno, ta se dva naroda najviše i spominju u tekstu: ime „Iran“ (*īrān*) javlja se ukupno 720 puta, „Iranci“ (*īrāniān*) 350 puta (Ashraf, 2012), „Turčin“ (*tork*) 129 puta, a „Turci“ (*torkān*) 311 puta (Aydenloo, 2020:71).⁶ Na temelju učestalog spominjanja ovih dvaju etnonima moglo bi se pretpostaviti da je *Šahnama* pogodan materijal ne samo za iranistička, nego i turkološka istraživanja i vrijedan izvor podataka o staroj iranskoj i turkijskoj povijesti. Međutim, dosadašnja istraživanja pokazuju suprotno.

Unatoč brojnosti turanskih junaka i važnoj ulozi koju im autor dodjeljuje u spjevu, *Šahnama* se nikad nije percipirala kao ep i o Tur(an)cima ili mogućim narativnim

kasnije i druge iranske narode koje su tijekom migracija zatekli u Srednjoj i Maloj Aziji (Golden, 2006:17; Subtelny 1994: 58).

³ U Dankoffovom prijevodu na engleski ova poslovice glasi: „A Turk is never without a Persian (just as) cap is never without a head.“

⁴ *Šahnama* je pisana tijekom više od 30 godina, od otprilike 976. do 1010. (Khaleghi Motlagh, 2012).

⁵ Iscrpan sintetski uvod u *Šahnamu* i Firdusija pruža Dabashi (2019); za informativan pregled o autoru i djelu v. Džaka (1997), De Blois (2011), Khaleghi-Motlagh (2012).

⁶ Ovi podaci vrijede za moskovsko izdanje *Šahnama*. U *Rječniku Šahnama* Fritza Wolfa iz 1935., koji se služio drugim rukopisnim primjercima djela, susreću se nešto drukčiji podaci: etnonim *tork* spominje se 230 puta, a *torkān* 137 puta (Aydenloo, 2020: 71).

izvor za stariju turkijsku povijest. Zbog autorova fokusa na Iran – njegovu povijest, običaje i tradiciju – djelo se uvriježilo nazivati „enciklopedijom iranske kulture“, „nacionalnim“ iranskim epom i temeljnim izvorom isključivo za povijest drevnog Irana. Moderna istraživanja *Šahname* bila su uglavnom svedena u okvire nacionalne discipline iranistike i usmjerena na iransku kulturu zbog čega je tur(an)ska komponenta epa redovito ostajala zapostavljena.

U ovome se radu *Šahname* pristupa iz turkološke perspektive što znači da će u fokusu zanimanja biti Turanci, odnosno „Turci“. Namjera je rada ispitati može li iranski ep biti građa i za turkološka istraživanja i kakve sve uvide može pružiti o starim turkijskim narodima. U nastojanju da se odgovori na to pitanje nametnulo se nekoliko novih koji su usmjerili tijek istraživanja. Nakon kraćeg uvoda u sadržaj i strukturu epa, pažnja će se najprije posvetiti terminološkom problemu koji je nastao zbog Firdusijeva sinonimnog korištenja pojmova „Turanci“ i „Turci“. Radi stjecanja boljeg uvida u složenost tog pitanja analizirat će se promjene u značenju i tumačenju pojma Turan(ac), od nastanka epa do modernog doba, kao i utjecaj izvanjezične zbilje na te procese. Uz kritički osvrt na dosadašnja istraživanja pojasnit će se razlozi opadanja zanimanja za tur(an)sku tematiku *Šahname* i ukazati na nedostatke etnocentričnih pristupa epu. U posljednjem se poglavlju nastoji utvrditi povijesno uporište *Šahanme*, skrenuti pažnju na određene tekstne elemente koji na to upućuju i istaknuti relevantnost epa za daljnja turkološka i interdisciplinarna istraživanja.

2. Sadržaj i struktura *Šahname*

Po svom tematskom i kronološkom rasponu *Šahnama* nije usporediva ni sa jednim drugim epom iz svjetske književnosti. Od klasičnih epskih djela, posebno onih iz zapadne književne tradicije, razlikuje se po tome što obuhvaća mnogo šire vremensko razdoblje i što nije fokusirana samo na jedan središnji lik. Strukturu i sadržajem podsjeća na literariziranu kroniku i može se čitati i kao povijesni i kao književni dokument. Podijeljena je u pedeset pjevanja nejednakih obima u kojima se kronološkim slijedom iznose najvažniji događaji vezani uz pojedinog iranskog kralja. Sadržaj epa pokriva vladavinu pedesetorice kraljeva, od prvog mitskog kralja Kejumarsa do posljednjega sasanidskog vladara Jazdgerda (632-651), pogubljena u arapskim osvajanjima Irana sredinom 7. stoljeća. Nekim je vladarima posvećeno svega nekoliko dvostiha dok se vladavina drugih, poput one kralja Kavusa, proteže kroz gotovo trećinu epa. Od svog uspona na prijestolje do političkog sloma Firdusijevi su junaci – kako iranski tako i turanski – zaokupljeni borbom za očuvanje vlasti, sukobima s neprijateljima, a nerijetko i s članovima vlastitih obitelji. Prizori dugotrajnih bitaka smjenjuju se s opisima lova i raskošnih svečanosti i u tim se dvjema aktivnostima – ratovanju i svetkovanju (*razm o bazm*) – slikovito ogledaju

svakodnevnica i kodeks ponašanja srednjovjekovnih muslimanskih vladara-ratnika. Osim političkih sukoba Firdusijeve junake u jednakoj mjeri zaokupljaju i etičke dileme poput pitanja časti, odanosti, razboritosti, pravednog vladanja i ispravnog ponašanja. Upravo zbog tih kvaliteta, *Šahnama* je u orijentalno-islamskom svijetu stoljećima smatrana najvažnijim „ogledalom za prinčeve“ (Askari, 2016), moralističkim priručnikom o ispravnome vladanju. Odličnoj recepciji epa išla je u prilog i njegova iznimna estetsko-literarna kvaliteta.

S obzirom na izvore kojima se Firdusi služio i tematiku pojedinih pjevanja, ep se obično dijeli u tri kruga: mitološki, legendarno-herojski i povijesni. Prvi je ciklus najkraći i u cijelosti utemeljen u mitološkoj i legendarnoj građi koja vuče porijeklo iz stare indoiranske tradicije. Bavi se kozmogonijom, postankom civilizacija i prvim mitskim vladarima, a završava dolaskom Zahaka, demonskog vladara arapskog porijekla čijom vladavinom otpočinje dugotrajno razdoblje tiranije. U mitološkom ciklusu nema spomena Turanaca tako da su pjevanja iz ovog ciklusa izostavljena iz kasnije analize.

Legendarni ciklus otvara ustanak protiv Zahaka, kojim predvode kovač Kave i kraljević Ferejdun, i donosi niz pjevanja o borbama, ratovanju i nadnaravnim herojstvima junaka-ratnika. Neke od najpoznatijih priča iz *Šahname*, poput one o Rustemu i Suhrabu, Sijavašu ili Bižanu i Maniže, opjevane su u ovom krugu koji se katkad naziva i herojskim (Džaka, 1997: 127). Ključnu epizodu legendarno-herojskoga kruga predstavlja sukob među trojicom Ferejdunovih sinova koji će pokrenuti niz ratova između Irana i Turana. U ovom se ciklusu Turanci, katkad nazivani i Turci, prvi put spominju u epu zbog čega su neka njegova pjevanja uključena u analizu. Budući da radnja legendarnog ciklusa kronološki prethodi povijesnome vremenu, moglo bi se zaključiti da epizode s Turancima nemaju nikakvo uporište u stvarnim povijesnim događajima i da se u cijelosti temelje u legendarnoj građi. Ostaje međutim otvoreno pitanje zašto ih Firdusi naziva „Turcima“ o čemu će biti govora kasnije u radu.

U povijesnome krugu Firdusi se uglavnom drži historijskih izvora koji se temelje u usmenoj predaji i kronikama⁷ pa mitski i legendarni junaci češće ustupaju mjesto stvarnim povijesnim ličnostima. Iako bi se moglo pretpostaviti da se pjevanja iz povijesnoga ciklusa najviše bave antičkim vladarima iz dinastije Ahemenida (Kirom Velikim, Darijem i Kserksom), oni se u epu javljaju tek usput. Sjećanje na Ahemenide naime nije bilo živo u Firdusijevo vrijeme tako da ih autor kratko spominje, u trenutku njihove propasti. Posljednji ciklus otpočinje vladavinom po-

⁷ U znanstvenim krugovima postoji načelna suglasnost da se Firdusi prilikom pisanja *Šahname* služio i pisanim i usmenim izvorima iako je njihov omjer i dalje upitan. Pretpostavlja se da je za pjevanja iz legendarnog i mitološkog ciklusa posezao primarno za usmenim izvorima, a da je za pisanje historijskog ciklusa epa (od Aleksandrovih osvajanja Perzije nadalje) u većoj mjeri koristio pisane povijesne izvore, kompilacije kraljevskih kronika na perzijskom jeziku, takozvane *šahname* u prozi i u stihu (De Blois, 2011; Khaleghi-Motlagh, 2012; Davis, 2016).

sljednog ahemenidskog kralja, Darija III, i osvajanjima Aleksandra Velikog koji je u *Šahnami* prikazan kao legitiman perzijski vladar. Jedini dijelovi epa s uporištem u povijesnim događajima jesu pjevanja posvećena vladavini Sasanida (226-651), posljednje predislamske iranske dinastije, i njihovim ratovima s Bizantom, različitim turkijskim narodima i Arapima koji im nanose konačan poraz. U povijesnome ciklusu epa više se ne susreće naziv Turanac, već samo „Turčin“/„Turci“ što navodi na zaključak da bi jedino „Turci“ iz zadnjega ciklusa mogli imati veze sa starim turkijskim narodima.

3. O porijeklu i recepciji Turanaca iz *Šahname*

3.1. Mitološki izvori i imperijalni kontekst epa

Nazivi „Turan“ (*tūrān*)⁸, „Turčin“ (*tork*) i „Turci“ (*torkān*) prvi se put spominju u herojskome ciklusu *Šahname*, u priči o Ferejdunu, legendarnom iranskom kralju koji je odlučio razdijeliti svijet među trojicom svojih sinova. Nakon iskušenja kojima ih je izložio kako bi procijenio njihove karaktere i vladarske sposobnosti, otac najstarijem sinu Salmu daje u nasljedstvo zapadne pokrajine (*rūm o xāvar*), srednjem sinu Turu dodjeljuje istočni dio, Turan (*tūrān-zamīn*), a najmlađemu Iradžu ustupa prijestolje Irana (*īrān-zamīn*). Salm je prototip mudrog i razboritog vladara, Tur je strastven i odvažan dok Iradž u sebi objedinjuje osobine obojice braće što ga čini najpodobnijim za iransko prijestolje. Očeva odluka da najbolji dio zemlje dodijeli najmlađem sinu izazvat će ljubomoru starije braće i potaknuti ih na odmazdu. Tur će na prijevaru ubiti Iradža, a potom će Iradžev sin Manučehr osvetiti oca i ubiti svoje stričeve Salma i Tura. Neprijateljstvo između Irana i Turana koje otpočinje ovim bratoubojstvom produbit će se za vladavine Afrasijaba, najvećega turanskog vladara. U želji da osveti pretka Tura, Afrasijab pokreće niz ratova koji će se, uz kraće prekide, nastaviti sve do kraja epa.

Ova priča, utemeljena u mitskoj predaji, čini temelj tradicionalne iranske povijesti i sadrži u sebi najraniji koncept iranskoga identiteta. (Yarshater, 2012). Iz nje proizlazi da su Iranci i Turanci potomci istoga pretka, da su oba naroda indoiranskog porijekla i da je njihovo neprijateljstvo motivirano obiteljskim sukobom oko prijestolja, a nikako etničkim razlikama. Ako je Firdusi namjeravao opjevati slavnu prošlost svojih iranskih predaka, postavlja se pitanje zašto je mitske Turance nazvao Turcima i kako je Turan u *Šahnami* postao Turkistan?

Naziv *tūrā* indoiranskog je porijekla, a najraniji spomen na njega susreće se u Avesti u značenjima „brz, hitar, okretan“, „snažan“ (Aydenloo, 2020: 73-74), a možda i „neprijateljska, ne-iranska zemlja“ (Bosworth, 2011). Pretpostavlja se da

⁸ Naziv Turan prvi se put spominje u uvodnome dijelu *Šahname*, u panegiriku posvećenom gazevidskom sultanu Mahmudu. Taj je dio autor napisao kasnije, nakon što je dovršio ep, i on ne čini integralni dio kronike o kraljevima.

se ime odnosilo na „narode s brzim konjima“, stepske nomade, a ne na zajednicu sa specifičnim etničkim ili jezičnim obilježjima. Jasnih geografskih odrednica drevnog Turana nema tako da se o njegovim točnim granicama može samo nagađati. U vrijeme kada se *tūrā(n)* prvi put spominje srednjoazijsko područje bilo je naseljeno pretežno iranskim narodima i takvim će ostati sve do 4. stoljeća (Golden, 2006: 18). Najvjerojatnije je, dakle, da se tim imenom nazivalo različite indoiranske nomadske skupine kako bi ih se razlikovalo od sjedilačkih iranskih naroda Srednje Azije.

U ranim muslimanskim izvorima ime Turan također je dokumentirano, ali u nešto drukčijem značenju. Arapski geografi i povjesničari iz 9. i 10. stoljeća Turanom su nazivali područje Makrana, povijesne regije koja je obuhvaćala pogranične dijelove današnjeg Irana i Pakistana, točnije pokrajine Sistan, Balučistan i Sind (Bosworth, 2011). Međutim, od 10. stoljeća nadalje, u djelima nekih perzijskih autora (Hvarizmi i Dakiki) Turan se počinje odnositi na Turkistan (Frye i Sayili, 1943: 202); to će se značenje kasnije ustaliti s Firdusijem.

U priči o Ferejdunu i razdiobi zemlje među trojicom sinova, Firdusi navodi da je Turu dodijeljena „zemlja Turan“ (*tūrān-zamīn*) čime je on postao vladar Turaka i Kineza: *Degar tūr rā dād tūrān-zamīn / va rā kard sālār-e torkān o čīn*. (I, 5:183) („Drugome, Turu, udijeli Turan / i učini ga vladarom Turaka i Kineza.“). Iz ovog je primjera jasno da Firdusi pod Turanom podrazumijeva prostore nastanjene turkijskim i kineskim stanovništvom (*torkān o čīn*), a ne indoeuropskim narodima. Granice Turana u *Šahnami* nisu precizno određene, no očito je da su sjevernije od onih koje navode rani muslimanski izvori. Prvi se put spominju za kratkotrajne vladavine kralja Zav-Tahmaspa. Tada je, nakon dugih i iscrpljujućih iransko-turanskih ratova, sklopljeno primirje prema kojem je Turancima pripalo područje od Amu-Darje (lat. *Oxus*), odnosno Transoksanija, do Hotana i Kine na istoku. Tim je sporazumom rijeka Amu-Darja ustanovljena kao čvrsta granica između Irana i Turana i svaki pokušaj njezina prelaženja dovest će u *Šahnami* do novog iransko-turanskog sukoba. Te se granice u više navrata spominju i kasnije u epu iz čega proizlazi da se Firdusijev Turan prostirao Turkistanom, povijesnom regijom koja se dijelila na zapadni Turkistan (Transoksaniju) i istočni ili kineski Turkistan (pokrajina Xinjiang u zapadnoj Kini). Pod Iranom se u *Šahnami* podrazumijevao uglavnom Horasan.⁹

Osim za promjenu geografskog značenja, kojom je Turan izmješten na sjeveroistočne granice Irana, Firdusi je najvećim dijelom zaslužan i za to što je naziv Turanac u *Šahnami* zadobio etničke konotacije i postao sinonim za srednjoazijske Turke. U svim pjevanjima legendarno-herojskoga ciklusa epa autor naizmjenice koristi pojmove Turanci i Turci (*Tūrāniān* i *Torkān*), a uz Turan obično vezuje i

⁹ Horasan, katkad nazivan i Veliki Horasan, povijesna je regija i važno kulturno i političko žarište iranskog svijeta; obuhvaćao je područja današnjega sjeveroistočnog Irana, sjevernog Afganistana, zapadnog Tadžikistana i južne dijelove Uzbekistana i Turkmenistana.

sintagmu „Turci i Kinezi“ što je pridonijelo poistovjećivanju Turana s Turkistanom i Turanaca sa srednjoazijskim Turcima.

Na te semantičke pomake najviše su utjecale društvene i političke promjene u istočnim provincijama islamskoga svijeta za Firdusijeva života. Naime, u vrijeme kad je pjesnik dovršavao prvu verziju *Šahname*, oko 1000. godine, njegove iranske pokrovitelje Samanide s političke su scene istisnule dvije moćne dinastije turkijskog porijekla: Gaznevidi (977-1186) i Karahanidi (999-1212). Spletom povijesnih okolnosti Firdusi je svoje životno djelo posvetio tada najmoćnijem vladaru Azije, turkijskom sultanu Mahmudu od Gazne, a ne iranskom emiru po čijoj je narudžbi započeo pisati ep.

Vladajuća elita u Srednjoj Aziji na prijelazu iz 10. u 11. stoljeće bila je odreda nomadsko-roboskog porijekla i tražila je povijesno uporište kako bi učvrstila svoju političku moć. Drevna povijest Irana s dugom vladarskom tradicijom, slavnim dinastijama i kraljevima izazivala je njihovo divljenje i nudila im u tom pogledu bogat simbolički materijal. Poznato je da su mnogi muslimanski vladari, bez obzira na svoje stvarno etničko porijeklo, izvodili genealogiju od predislamskih iranskih kraljeva kako bi se predstavili legitimnim nasljednicima Sasanida, ili čak još starijih iranskih dinastija (Omidšalar i Daryae, 2017). Nije teško pretpostaviti da je Firdusijevo sinonimno korištenje pojmova „Turanci“ i „Turci“ moralo odgovarati i novim turkijskim vladarima skromnoga nomadskog porijekla. Čim su zasjeli na prijestolje u prvoj polovici 10. stoljeća, Karahanidi su se tako prozvali *āl-i afrāsiyāb*, „potomcima Afrasijaba“ (Frye i Sayili, 1943: 202). Tvrdili su da potječu od legendarnog junaka iz iranskih predaja, Turovog potomka Afrasijaba, u *Šahname* proslavljena kao najvećeg turanskog vladara. Potvrdu uspostave turansko-turkijskih veza nalazimo i u djelima dvojice poznatih karahanidskih pisaca iz 11. stoljeća: u moralističkoj mesneviji o ispravnome vladanju *Kutadgu Bilig* Jusufa Balasagunskog i *Dīwānu* Mahmuda Kašgarija. U oba se djela navodi da je legendarni turkijski junak Alp Er Tunga – za kojeg se vjerovalo da je drevni predak karahanidskih *hakana* – zapravo Turanac Afrasijab (Tetley, 2009: 37).

I drugi su se turkijski vladari na razne načine nastojali povezati s Firdusijevim junacima. Izvori bilježe da je Tugril Beg, utemeljitelj dinastije Seldžuka, „tijekom borbi s neprijateljima zamahivao buzdovanom recitirajući stihove iz *Šahname*“ (Özgüdenli, 2006). Za razliku od Karahanida na krajnjem istoku Turkistana, čini se da Seldžuci nisu toliko inzistirali na svom turanskom/turskom porijeklu. Ako je suditi po imenima seldžučkih sultana, posebice onih iz zlatnog razdoblja vladavine Anadoljskih Seldžuka, moglo bi se zaključiti da su bili iranofili: čak su osmorica nosila imena legendarnih junaka iz *Šahname*,¹⁰ i sva su pripadala iranskim, a ne

¹⁰ Gijaseddin Kejhusrev I. (1192-1211), Izeddin Kejkavus (1211-1220), Alaeddin Kejkubad I. (1220-1237), Gijaseddin Kejhusrev II. (1237-1246), Kejkavus II (1246-1262), Kejkubad II (1249-1257), Kejhusrev III (1265-1284), Kejkubad III (1298-1302)

turanskim vladarima (Kejhusrev, Kejkavus, Kejkubad). Silan utjecaj *Šahname* na Seldžuke ilustriraju i zidovi njihovih palača u Konji i Sivasu, bogato oslikani prizorima iransko-turanskih borbi i ispisani stihovima iz perzijskog epa (Peacock, 2010; Blair, 1992: 11). Fascinacija Firdusijevim epom nastavila se i kod svih kasnijih perzijaniziranih turkijskih dinastija koje su se smjenjivale na golemom području od indijskoga potkontinenta do Male Azije. O tome svjedoče brojni raskošno ilustrirani rukopisi *Šahname*, koji su do 19. stoljeća nastajali pod pokroviteljstvom ilhanidskih, mongolskih, timuridskih, turkmenskih, osmanskih, safavidskih i mogulskih vladara.¹¹ Ni jedna od tih dinastija nije percipirala *Šahnamu* kao nacionalni ep koji govori o povijesti samo jednog, iranskog naroda. *Šahnama* je bila proizvod imperijalnih vremena i pripadala je nadnacionalnim carstvima (Dabashi, 2012: 314); bila je čitana i interpretirana kao ep i o Iranu i o Turanu, sveobuhvatna kronika više dinastija, koja na literarni način progovara o njihovim nadmetanjima, sukobima i pokušajima suživota.¹²

3.2. Turanci iz iranocentrične perspektive

S propašću višetničkih islamskih carstava tijekom 19. i početkom 20. stoljeća, *Šahnama* gubi svoj imperijalni značaj i postaje predmet zanimanja nacionalno usmjerene orijentalne filologije. Budući da je napisana na perzijskom jeziku monopol na njezino proučavanje u posljednjih dvjesto godina preuzela je iranistika. Glavni cilj koji si je iranistika postavila bio je pokušaj reinterpretacije Firdusijeva epa iz iranocentrične perspektive. U procesu stvaranja bliskoistočnih nacija *Šahnama* je trebala postati uporište iranskoga nacionalnog identiteta i s tim je ciljem podvrgnuta novim čitanjima i tumačenjima.¹³ Jedno od prvih pitanja koje se nametnulo bilo je dakako i ono o etničkom porijeklu Turanaca.

U drugoj polovici 19. stoljeća ruski orijentalist Grigoryev među prvima je iznio tezu da Turanci iz *Šahname* ne mogu biti „Turci“ jer vuku porijeklo od iranskoga kralja Ferejduna (Aydenloo, 2020:76). Pozivanja na mitološko-legendarna uporišta nacionalnog identiteta nisu bila neuobičajena pojava u nacionalno-romantičarskom diskursu 19. stoljeća; neki recentniji radovi svjedoče da su preživjela sve

¹¹ Godine 1999. Charles Melville i Robert Hillenbrand započeli su višegodišnji projekt prikupljanja i digitalizacije svih ilustriranih rukopisa *Šahname* pod nazivom „Shahnama Project“. Prema podacima iz preliminarnog popisa poznatih ilustracija *Šahname* sačinjenog 1969. postoji oko 5000 ilustracija ovog epa, a pretpostavlja se da je stvaran broj čak četiri puta veći što *Šahnamu* čini jednim od najčešće ilustriranih tekstova orijentalno-islamske književne kulture (<https://cudl.lib.cam.ac.uk/collections/shahnama/1>).

¹² O recepciji *Šahname* kod drugih muslimanskih dinastija vidi: Melville (Ur.) (2006); Melville i Van den Berg (Ur.) (2012); Melville i Van den Berg (Ur.) (2018).

¹³ O novim interpretacijama *Šahname* i značenjima koja su joj pripisivana u postkolonijalnom razdoblju detaljnije v. u Dabashi (2019: 159-176).

do 21. stoljeća. Na Grigoryeva se kasnije nadovezao Minorsky nastojeći utvrditi kako je došlo do poistovjećivanja Turanaca s turkijskim narodima Transoksanije. Po njemu je to rezultat leksičke pogreške nastale uslijed fonetske sličnosti između pojmova *tūr* i *turk* (Frye i Sayılı, 1943: 202). Za širenje tog *lapsusa* okrivio je samog pjesnika koji je, vjerojatno pod dojmom političkih zbivanja svojega vremena, mitske Turance prozvao „Turcima“. Jedini autor koji se pozabavio Firdusijevim Turancima iz povijesne perspektive bio je poljski orijentalist Kowalski (1949). Polazeći od kronološkog okvira *Šahname* i činjenice da je glavnina epske radnje smještena u daleku prošlost – u vrijeme koje je prethodilo stvarnim povijesnim kontaktima iranskih i turkijskih naroda – Kowalski zaključuje (1949: 89-91) da Turan iz legendarno-herojskog ciklusa epa ne može biti turkijsko područje i da ga je stoga pogrešno izjednačavati s povijesnim Turkistanom. Kako obrazlaže, nazivi *Tūrān* i *Tūri* u *Šahnami* morali su se odnositi na indoeuropske narode, Skite ili neke druge s kojima su sjedilački iranski narodi ratovali mnogo prije dolaska turkijskih nomada u Srednju Aziju (Kowalski, 1949: 89-90). Iako Kowalski u radu donosi mnogo vrijednih i pionirskih zapažanja, ne uspijeva izbjeći dokumentaristički pristup *Šahnami*. Tako na više mjesta ukazuje na Firdusijeve anakronizme i povijesne „greške“ te postavlja pitanje može li se ep uopće smatrati prihvatljivim izvorom za stariju turkijsku povijest. Na Kowalskieve zaključke pozvat će se kasnije iranist i povjesničar C. E. Bosworth (1973; 2007).¹⁴ Izniman utjecaj Boswortha u svjetskim akademskim krugovima učvrstio je uvjerenje da *Šahnama* nije relevantan izvor za turkološka istraživanja i doprinio izostanku zanimanja za njezinu tur(an)sku komponentu.

Tezi o indoeuropskom porijeklu Turanaca u novije se vrijeme priklanja i Aydenloo (2020), jedini iranski iranist koji se iscrpnije bavio tur(an)skom tematikom u *Šahnami*. Pomna analiza tur(an)skih motiva koju donosi u svojoj monografiji o Azerbajdžanu u *Šahnami* ostaje u sjeni zbog nedovoljno znanstveno utemeljenih, a katkad i ideološki neprihvatljivih interpretacija.¹⁵ Primjerice, kao dokaz tomu da je Firdusi pod Turancima mislio na Indoeuroljane a ne na srednjoazijske Turke autor navodi porijeklo legendarnog junaka Afrasijaba kao i činjenicu da ve-

¹⁴ „It was pointed out by one of the few scholars to have looked at the *Shāh-nāma* with a critical historical eye, Tadeusz Kowalski, that the *Tūrān* of heroic times can hardly be equated with the Turks, as seemed a natural enough conclusion in Firdawsī's own time, for the ancient Persians can have had little or no contact with the Turks. Firdawsī's *Tūrān* are, of course, really Indo-European nomads of Eurasian Steppes, from the Massagetea down to the Hephthalites or Chionites (...) Hence as Kowalski has pointed out, a Turkologist seeking for information in the *Shāh-nāma* on the primitive culture of the Turks would definitely be disappointed.“ Bosworth (1973: 1-2).

¹⁵ S obzirom na tvrdnje koje obrazlaže u predgovoru knjige, glavna autorova motivacija za pisanje monografije o Azerbajdžanu i Azercima u *Šahnami* jest želja da znanstveno utemeljenom analizom argumentira kako *Šahnama* nije prototur(an)ski ep – kako to obično tvrde panturkisti – zato što su Iranci i Tur(an)ci istog etničkog porijekla. Riječ je o vrijednoj studiji no zbog ideoloških polazišta samog autora i potrebe da se „obrani“ od optužbi azerskih panturkista valja ju čitati s oprezom.

ćina turanskih junaka u epu nosi iranska, a ne turska imena (npr. Zadšam, Pašang, Afrasijab, Agriras, Ardžasp, Piran, Garsivarz, Širuj, Maniže, Farigis, Human i druga) (Aydenloo, 2020: 75).

Sve navedene teorije kojima se nastojalo osporiti turkijsko porijeklo epskih Turanaca ne mogu se smatrati prihvatljivima jer previđaju jednu važnu činjenicu: naime, *Šahnama* je prije svega književni tekst, a ne povijesni dokument. Iako pripovijeda o događajima iz prošlosti, ne smatra se klasičnom povijesnom kronikom jer je udio legendarnog i izmišljenog u njoj mnogo veći od historijskog. Ipak, to je ne čini manje vrijednim narativnim izvorom. Književni se tekst također može čitati kao povijesni izvor, ali tek uz primjenu specifičnih književnoznanstvenih znanja (Dukić i dr., 2009: 15). Pritom se, naravno, moraju uzeti u obzir i njegova literarnost, i udio fikcionalnog – koji je neizostavni element svake književne zbilje – i društveno-povijesni kontekst u kojem je nastao. Prema tome, dokazivati etničko (iransko) porijeklo epskih Turanaca na temelju priče koja ishodi iz mita značilo bi dati prednost mitskoj „istini“ nad povijesnom. Isto vrijedi i za iranska imena Turanaca koja su prije motivirana literarnim razlozima i povijesnim izvorima iz kojih je autor crpio građu,¹⁶ negoli što dokazuju njihovu etničku pripadnost. I konačno, kronološki kriterij na koji se poziva Kowalski dovodeći u pitanje relevantnost *Šahname* kao povijesnog izvora također nije prihvatljiv jer previđa činjenicu da je svako epsko djelo, bez obzira na mitološku pozadinu, u najvećoj mjeri odraz svoga vremena. Poput drugih epskih pjesnika i Firdusi je radnju svoga djela smjestio u njemu poznato i blisko okruženje, a događaji o kojima pripovijeda velikim dijelom korespondiraju sa stvarnim povijesnim zbivanjima, čak i kad su transponirani u mitsku i daleku prošlost. Više je znakova koji na to upućuju: među prvima su toponimi i etnonimi koji se spominju u epu.

4. Povijesno uporište *Šahname*

4.1. Toponimi i etnonimi turkijskog porijekla¹⁷

Šahnama je kronika o vladarskim dinastijama, najvećim dijelom posvećena njihovim međusobnim sukobima i pokušajima savezništva. Ratovi i primirja čine važan dio svakodnevice Firdusijevih junaka i bez obzira na to o kojoj je strani riječ – iranskoj ili turanskoj – svi su vladari zaokupljeni očuvanjem granica i osvajanjem novih teritorija. Upravo zato mjesto radnje ima važnu ulogu u strukturi fabule i

¹⁶ Najveći broj priča i legendi iz *Šahname* vodi porijeklo iz sjeveroistočnog partskog Irana, čija su jezgra bili Horasan i pokrajina Sistan (Davis, 2016: xx).

¹⁷ Navedeni toponimi i etnonimi spominju se na više mjesta i u različitim pjevanjima *Šahname* tako da uz njih nisu zabilježena mjesta u epu (broj pjevanja/stih) u kojima se pojavljuju. Do tih podataka može se doći pretraživanjem internetske stranice *Ganjoor*, digitalnog korpusa tekstova klasične perzijske književnosti: <https://ganjoor.net/ferdousi/shahname> (Pristupljeno: 21. siječnja 2022.)

redovito se navodi u cijelom epu. Znakovito je da ni jedan od toponima iz legendarno-herojskog i povijesnog ciklusa *Šahname* ne pripada mitskom ili izmišljenom prostoru, već ih je moguće locirati u prostore Srednje Azije. Popis lokaliteta u nastavku nije konačan već ilustrativan, a temelji se na analizi pojedinih pjevanja iz legendarno-herojskog i povijesnog ciklusa epa:

Āmūy, Ğeyhūn – rijeka Amu-Darja

Seyhūn – rijeka Sir-Darja

Mā varā' an-nabr – područje između Amu-Darje i Sir-Darje; Transoksanija

Balx – Balh; grad u Horasanu (Afganistan)¹⁸

Termez – Tirmiz¹⁹; grad u Transoksaniji (južni Uzbekistan), na obali Amu-Darje

Boxārā – Buhara

Samarqand – Samarkand

Čač – Čač / Šaš; grad u Transoksaniji, blizu današnjega Taškenta (Tadžikistan)

Čegel – Čigil; stari grad u Turkistanu, blizu Talasa (južni Kazahstan)

Xvārezm – Horezm; područje uz donji tok Amu-Darje, granice Horasana i Transoksanije

Tarāz – Talas; grad u Turkistanu, na rijeci Talas (južni Kazahstan)²⁰

Marv – Merv; grad u Horasanu (Turkmenistan)

Sogd – Sogdija; područje uz rijeku Zarafšan (Uzbekistan)

Xotan – Hotan; grad u istočnom Turkistanu (regija Xinjiang u zapadnoj Kini)

Xallox – Karluk; grad u istočnom Turkistanu²¹

Sapiğāb – Isfidžab; grad u Transoksaniji (južni Kazahstan); današnji naziv je Sayram

Golzarīyūn – rijeka Golzarījun; pritoka Sir-Darje (blizu Taškenta)

Qačğārbāši – Kačkarbaši; mjesto u istočnom Turkistanu

Xottal(ān) – Hotal; pokrajina u sjev porječju Amu-Darje (jugozapadni Tadžikistan)

Osim toponima koji mitski Turan precizno lociraju u područje povijesnoga Turkistana, u *Šahname* se navodi više imena različitih turkijskih naroda koji su ondje obitavali od 5. stoljeća nadalje. Pored općenitoga naziva „Turčin“ (*tork/torkān*), Firdusi često koristi i sintagmu „Turci Kine“ (*torkān-e čin*) ili „kineski Turci“ (*torkān-e čini*), referirajući se njome vrlo vjerojatno na stanovnike prvih turkijskih država na krajnjem istoku Turkistana, koje su bile pod snažnim kulturnim i političkim utjecajem kineskih dinastija. Potvrdu za to da je Turan u *Šahname* morao

¹⁸ Muslimanski izvori spominju ga kao središte turkijskih naroda, Oguza i Halača (Frye i Sayili, 1943: 203).

¹⁹ Pogranični grad u Transoksaniji (južni Uzbekistan), uz rijeku Amu-Darju.

²⁰ Od 10. stoljeća pod vlašću muslimanske turkijske dinastije Karahanida.

²¹ U srednjovjekovnim islamskim izvorima grad je bio poznat po mošusu i lijepim ljudima. Isti naziv Firdusi u *Šahname* koristi i u značenju etnonima, za Karluke.

biti pretežito turkijsko područje nalazimo i u povremenom spominjanju drugih turkijskih etnonima kao što su, primjerice, *Xallox* – Karluci,²² *Xalağ* – Haladži,²³ *Xazar* – Hazari, *Hayātāl* – Heftaliti, *Čegel* – Čigil²⁴ i *Gozzi* – Oguzi²⁵. Svaki od navedenih etnonima vrijedilo bi analizirati s obzirom na kontekst i učestalost njegova pojavljivanja u tekstu epa i ulogu koju mu autor pridaje, što okvir ovoga rada ne dozvoljava. Vjerujem da bi takvo istraživanje moglo uroditi zanimljivim imago-loškim uvidima u Firdusijeve predodžbe o starim turkijskim narodima, no zasad ga ostavljam otvorenim i navodim kao mogući predmet kasnijih istraživanja. Analiza upotrebe etnonima u *Šahnami* pokazuje se dodatno relevantnom uzme li se u obzir da su značenja etnonima u srednjem vijeku bila mnogo fluidnija nego danas. Naime, kao i drugi muslimanski autori i Firdusi rabi „Turčin“ u prilično nejasnom i širokom značenju (Bosworth, 2007: 194) pa je katkad teško zaključiti koje je „Turke“ imao na umu pišući ep. Je li mislio na gaznevidsku i karahanidsku elitu čijem je političkom uzletu osobno svjedočio, ili na različita turkijska plemena koja su se u to vrijeme masovnije doseljavala u Horasan? Je li pod „Turcima“ mislio na svoje suvremenike iz Transoksanije ili možda na njihove starije pretke? Za konkretnije odgovore na postavljena pitanja nužno je nakratko izaći iz okvira teksta i potražiti uporište u društveno-povijesnom kontekstu epa. S ciljem pružanja boljeg uvida u povijesnu pozadinu *Šahname* u narednom se poglavlju donosi sintetski pregled iransko-turkijskih odnosa, od njihovih početaka do 11. stoljeća.

4.2. Turkijsko-iranski odnosi u srednjem vijeku

Odnosi turkijskih i iranskih naroda sežu u daleku prošlost. Teško je utvrditi kada su i gdje započeli budući da o njihovim prvim dodirima nema mnogo sačuvanih tragova. Golden (1992: 122-126) ih smješta u najranije poznato razdoblje turkijske povijesti, svakako prije 4. stoljeća, u područje zapadnosibirskih stepa i kineskog Turkistana. Od 5. stoljeća nadalje, s prvim migracijama turkijskih naroda u Srednju Aziju, njihovi kontakti postaju učestaliji i ulaze u fazu „nelagodne simbioze“²⁶ (Golden, 2006:18). S masovnijim naseljavanjem turkijskih pridošlica moguće je pratiti i prve sukobe s Irancima o čemu opširno piše i Firdusi.

U 5. stoljeću sjeverne granice Irana naseljavaju Heftaliti i počinju prijetiti Sasanidskom Carstvu. Etno-lingvistički identitet Heftalita (predaka kasnijih Bijelih Huna) još uvijek nije do kraja razjašnjen; vjerojatno je riječ o konfederaciji naro-

²² Konfederacija nomadskih turkijskih plemena iz vremena Turkijskoga Kaganata.

²³ Stari turkijski narod, naseljen u području Talasa, Sir-Darje, Gazne i Toharistana (Knüppel, 2010).

²⁴ Stanovnici staroga grada Čegela, u blizini Talasa.

²⁵ Konfederacija turkijskih plemena, značajnije prisutna u Transoksaniji već od 9. st.

²⁶ Tom sintagmom autor slikovito naziva proces prilagodbe između turkijskog, uglavnom stepsko-nomadskog, i gradskog iranskog stanovništva.

da različitog etničkog porijekla među kojima je bilo i iranskih i turkijskih nomada (Golden, 2006: 19). Dok su neki autori skloniji mišljenju da je riječ o iranskim nomadima, drugi im pripisuju turkijsko porijeklo ali ih smatraju kulturološki iraniziranim (de la Vaissière, 2003).²⁷ Heftaliti su u više navrata ratovali protiv Sasanida i ti su sukobi dobro dokumentirani u ranim muslimanskim izvorima. Opjevani su i u *Šahnami*, samo u zadnjem, povijesnom ciklusu epa, a reference na njih susreću se u arapskom obliku *haytāl* (mn. *hayāṭela*), katkad i s perzijskom množinom *haytālyān*. Povijesni izvori navode da je sasanidski kralj Bahram V, u *Šahnami* poznatiji kao Bahram Gur, u prvoj polovici 5. stoljeća ratovao protiv Heftalita i drugih nomadskih plemena koja su prelazila Amu-Darju. U jednoj od epizoda iz *Šahname* iranski vladar Bahram, u znak završetka ratovanja, daje podići kameni stup na obali Amu-Darje kako bi iznova utvrdio granicu između Irana i Turana. Privlači pažnju to da Firdusi Bahramove neprijatelje, u drugim povijesnim izvorima nazivane Heftalitima, u epu naziva „Turcima“ (*tork; torkān*), a njihovoga vođu „kaganom“ (*hāqān*) i „turanskim šahom“ (*šāh-e tūrān*). U obliku *haytāl/haytālyān* Heftaliti se izrijekom spominju tek u kasnijim pjevanjima *Šahname*, za vladavine sasanidskih kraljeva Jazdgerda i Piruza. U njima se opisuju Jazdgerdove vojne protiv Heftalita i Piruzovo privremeno savezništvo s njima. Na temelju nekoliko izdvojenih primjera teško je izvući čvrste zaključke i objasniti zašto Firdusi Bahramove neprijatelje naziva „Turcima“ i „Kinezima“, a ne Heftalitima, no moglo bi se pretpostaviti sljedeće: ili je držao da su Heftaliti turkijskoga porijekla, ili je htio naglasiti da su Bahramovi neprijatelji bili politički podređeni kineskome *kaganu*, „vladaru Turana“. Uzme li se u obzir da je upotreba etnonima u srednjem vijeku bila uobičajen način iskazivanja političke, mnogo više negoli etničke pripadnosti (Pohl, 2018: 7), druga se pretpostavka čini prihvatljivijom.

Sredinom 6. stoljeća potomci Nebeskih Turaka (Gök Türkler) pokoravaju Heftalite uz pomoć Sasanida. Uspostavljaju političku vlast u Transoksaniji (Zapadni Turkijski Kaganat), a ubrzo potom i žive diplomatske, trgovačke i kulturne veze sa susjednim sjedilačkim carstvima (Golden, 2006: 22). Najintenzivnije kontakte imali su s Irancima, posebno sa stanovnicima nezavisnih sogdijskih gradova-država i Sasanidskim Carstvom. Odnosi Zapadnoga Turkijskog Kaganata sa sasanidskim Iranom varirali su od povremenih savezništava do suparništava koja su naposljetku dovela do Perzijsko-turkijskih ratova (588-629).²⁸ Najpoznatiji primjer iransko-turkijskog savezništva bio je politički brak sklopljen sredinom 6. stoljeća između sasanidskog kralja Husreva I. Anuširvana i kćerke turkijskoga kagana (Golden, 2006: 21-22). Taj je događaj detaljno opisan u povijesnome ciklusu *Šahname*, u ne-

²⁷ De la Vaissière (2003) pretpostavlja da su Heftaliti usvojili baktrijski jezik za administrativne svrhe i svakodnevnu komunikaciju i na taj se način kulturološki iranizirali. Ta će se praksa nastaviti i kod mnogih kasnijih turkijskih dinastija.

²⁸ U povijesnim izvorima ti se sukobi nazivaju Prvim, Drugim i Trećim perzijsko-turkijskim ratom.

koliko epizoda koje se odvijaju za vladavine kralja Nušinravana (Anuširvana) (VIII, 41: 2033-2190). U toj priči Firdusi vladara Turkijskoga Kaganata naziva *kineskim kaganom* (*xāqān-e čin*), a njegove podanike „kineskim Turcima“ (*torkān-e čin*). Na taj način uvodi razliku između starijih „kineskih Turaka“ Zapadnoga Turkijskog kaganata – koji su bili kod kulturnim i političkim utjecajem Kineza – i njegovih turkijskih suvremenika iz Transoksanije i Horasana. Iako se ime kineskoga kagana u *Šahnami* izrijekom ne spominje, može se pretpostaviti da je riječ o kaganu Ištemiju koji je vladao Turkijskim Kaganatom od 552. do 575. Iz braka iranskoga kralja s turkijskom princezom rodit će se Hormozd, novi sasanidski vladar, za čije će vladavine otpočeti dugotrajni perzijsko-turkijski ratovi o kojima *Šahnama* također opsežno govori. Najviše opisa posvećeno je bitkama vođenim između epskog junaka Save-šaha (povijesnoga Baga-kagana, sedmog vladara Turkijskoga Kaganata) i Bahrama Čubina, najvećega iranskog vojskovođe iz povijesnog ciklusa epa.

Dok su sa Sasanidima Nebeski Turci uglavnom ratovali, sa Sogdijscima su uspjeli izgraditi čvršće i trajnije odnose. Sogdijsko-turkijske veze ujedno su prvi oblik miro-ljubive simbioze ovih dvaju naroda koja će se nastaviti i u kasnijim stoljećima. Poznato je da su Turci bili važni posrednici u razgranatoj mreži sogdijskih trgovačkih kolonija koje su se prostirale od Krima do Mongolije. Pored trgovine značajnu su ulogu imali i u sogdijskoj vojsci u koju su novačeni kao plaćenici (Bosworth, 2007: 215). Sogdijska vladajuća elita ustanovila je praksu formiranja posebnih vojnih postrojbi od turkijskih ratnika (*čākar*) što će postati prototip za kasniju instituciju vojnih robova kod Samanida, Abasida i drugih islamskih dinastija (Golden, 2006: 21, Bosworth, 2007). I nakon što je Turkijski Kaganat preuzeo političku vlast u Transoksaniji, nastavio je održavati dobre odnose s bivšim sogdijskim gospodari-ma. Zahvaljujući svojim trgovačkim, upravljačkim i kulturnim vještinama Sogdijci su u cijelosti preuzeli administraciju Turkijskoga Kaganata, a saveze s njima učvršćivali su sklapajući brakove s vladajućom turkijskom elitom (Golden, 2006: 21-24). Takva vrsta političko-kulturne suradnje pokazat će se vrlo uspješnom i poprimiti šire razmjere nakon islamizacije Srednje Azije. U svjetlu ovih povijesnih činjenica moguće je tumačiti i pojedine priče iz *Šahnama* koje obrađuju romantične odnose između Iranaca i Turanaca. Naime, osim epizoda koje donose iscrpne opise njihovih sukoba, *Šahnama* obiluje i pričama o prelaženju granica, sklapanju prijateljstava, brakova i traženju utočišta na protivničkoj strani. Najočitiji primjer iransko-turanske sinteze u epu predstavljaju tzv. „miješani“ junaci, rođeni u vezi iranskog junaka i Turanke: Suhrab (sin najvećega iranskog junaka Rustema i turanske princeze Tahmine), Sijavaš (sin legendarnog iranskog vladara Kavusa i turanske djevojke), Hormozd (sin iranskoga kralja Anuširvana i turkijske princeze) i Kejhusrev (potomak Sijavaša i turanske princeze Farigis, Afrasijabove kćeri). Njihovo miješano iransko-turkijsko porijeklo znakovito ukazuje na to koliko se *Šahnama* opire etno-centričnom čitanju i tumačenju samo iz jedne nacionalne perspektive.

Nakon arapskih osvajanja Transoksanije iransko-turkijski odnosi ulaze u novu fazu. Oba naroda u kratkom vremenu postaju dijelom islamskoga svijeta, a život unutar istih političkih i vjerskih granica rezultirat će stvaranjem zajedničke, takozvane „tursko-perzijske kulturne tradicije“ (Canfield, 1991). Etnička miješanja turkijskih i iranskih naroda posebno se intenziviraju za vrijeme Samanida (819-999), islamske iranske dinastije koja je vladala istočnim provincijama Abasidskog kalifata. Za njihove vladavine, u povijesti poznate kao „iranski intermezzo“²⁹, dolazi do oživljavanja kulturnih ideala predislamskog Irana što se obično tumačilo znakom otpora arapsko-islamskom imperijalizmu (Dabashi, 2012: 72) i početkom iranskog kulturnog preporoda. Međutim, osim zasluga koje im se pripisuju za kulturnu renesansu i razvoj perzijskoga književnog jezika, Samanidi su odigrali neobično važnu ulogu u jačanju turkijskog utjecaja na području Transoksanije. Naime, za samanidske uprave granice s turkijskim svijetom postaju sve propusnije i dolazi do većeg priljeva turkijske populacije u Horasan i Transoksaniju. Rani muslimanski izvori bilježe tako da su sogdijski gradovi Samarkand, Buhara i Čač u 9. stoljeću bili do te mjere etnički i kulturno miješani da je bilo teško razlikovati Turke od Iranaca (Frye i Sayili, 1943: 198-199; Bosworth, 2007: 215). U 9. i 10. stoljeću turkijski su narodi činili znatan dio gradskog stanovništva Transoksanije što znači da nisu više vodili isključivo stepsko-nomadski način života i da su se kulturno asimilirali s iranskim gradskim stanovništvom. Taj podatak mogao bi objasniti veliku sličnost koja se primjećuje između turanskih i iranskih junaka u *Šabnami*. Firdusi naime ne pravi gotovo nikakve razlike u njihovim opisima. Po načinu života, običajima, ponašanju, imenima, reakcijama i društvenim institucijama, Firdusijevi Iranci i Tur(an)ci mnogo više nalikuju jedni drugima nego što bi se očekivalo od epskih neprijatelja. Ipak, povremene autorove opaske sugeriraju da su postojale neke razlike među njima pa tako saznajemo da su govorili različitim jezicima, sporazumijevali se uz pomoć prevoditelja ili poznavali i govorili jezike jedni drugih.³⁰ To zorno ilustrira priča o iranskom junaku Givu iz legendarno-herojskoga ciklusa epa. Giv je po dužnosti poslan u Turan kako bi pronašao Kejhuseva i vratio ga u Iran. Čim je prešao na turanski teritorij počeo je „govoriti turski ne bi li ušao u trag Kejhusevu“ (*zabān-rā be torkī beyārāstī / ze Keyxosrou az vey nešān xāstī*. (III, 12d: 3098).

Pored gradskog turkijskog stanovništva, dobro asimiliranog s Irancima, Transoksanija u 10. stoljeću bilježi novi val turkijskih pridošlica. Najviše ih je dolazilo

²⁹ Tu je sintagmu (*the Iranian intermezzo*) prvi upotrijebio Minorsky (1953). Pod njom se podrazumijeva period oživljavanja iranskoga kulturnog identiteta u istočnome dijelu islamskoga svijeta, od početka 9. do sredine 11. stoljeća, točnije, od uspostave autonomnih iranskih dinastija u Srednjoj i Prednjoj Aziji (Tahiridi, Samanidi, Zijaridi, Bujidi, Salaridi) do političkog uspona muslimanskih turkijskih dinastija u Srednjoj Aziji.

³⁰ Kowalski (1949) donosi više primjera vezanih za jezične kompetencije iranskih i turanskih junaka. Perzijski se jezik u epu naziva *pahlavāni*, (pehlevijski) i *irān zabān* (jezik Irana), a turski uglavnom *torkī*, rjeđe *tūrī* (turanski) i *tūrī zabān* (jezik Turana).

iz stepskih dijelova istočnoga Turkistana, putem trgovine robljem u kojoj su glavni posrednici bili Samanidi (Bosworth, 2007: 216). Turkijski su robovi (*gilmān*, *mamālik*) bili vrlo traženi i cijenjeni na dvorovima arapskih i perzijskih vladara kojima su služili u vojsci ili u domaćinstvu. Mnogi su bili kulturološki iranizirani i uživali veliko povjerenje svojih gospodara. S vremenom su postali toliko moćni da su i sami sudjelovali u trgovini robljem, odlazili u pljačkaške pohode i vraćali se s plijenom iz turkijskih stepa.³¹ Zbog rastućeg utjecaja ubrzo su postali prijatna svojim gospodarima koje su na koncu zbacili s vlasti. Tom dramatičnom povijesnom preokretu osobno je svjedočio i sâm Firdusi, a refleksije tih povijesnih i društvenih zbivanja mogu se iščitati iz njegovih predodžbi o „Turcima“. Naime, dvije najčešće uloge koje im Firdusi dodjeljuje u epu jesu „junaci-ratnici“ i „sluge“. Pridjevi koje uz njih vezuje uglavnom su afirmativni: turski su vojnici tako hvaljeni zbog svoje odvažnosti i neustrašivosti, a sluge/služkinje zbog uslužnosti, pažnje, mudrosti i ljepote (*tork-e parastande o mehr-bān*: „uslužne i brižne turske robinje“ (I,7:376).

5. Zaključna razmatranja

U ovom se radu Firdusijevoj *Šahnami* pristupilo iz turkološke perspektive. Istraživanje je pošlo od pretpostavke da bi opsežan ep o Irancima i Tur(an)cima i njihovim višestoljetnim sukobima mogao biti vrijedan narativni izvor za povijest Srednje Azije, posebice povijesti starijih turkijskih naroda. Međutim, na samom se početku ispostavilo da o toj temi postoji vrlo oskudna literatura i da je tur(an)ska komponenta epa u dosadašnjim analizama bila redovito marginalizirana.

Tražeci odgovor na pitanje iz naslova rada – može li Firdusijeva *Šahnama* biti izvor za povijest starih turkijskih naroda? – činilo mi se nužnim istražiti koji su razlozi doveli do odsustva interesa za turkijske sadržaje epa. S obzirom na to da je fokus rada na Turancima, istraživanje je započelo definiranjem imena i rasvjetljavanjem terminološke „zbrke“ koju je izazvao sâm autor naizmjenice koristeći nazive „Turanci“ i „Turci“. Analiza semantičkih pomaka koje je pojam „Turan(ac)“ pretrpio tijekom stoljeća upućuje na zaključak da je njegovo značenje bilo itekako podložno društvenim, političkim i ideološkim mijenama te da se njime nerijetko manipuliralo u političke svrhe. U kontekstu nadnacionalnih carstava *Šahnama* je bila čitana kao imperijalna kronika, a ne nacionalni ep pa se pitanje etničkoga porijekla Turanaca među muslimanskim turkijskim dinstijama nije ni postavljalo. Primjer Karahanida koji su se poistovjećivali samo s Turancima prije je iznimka i može se smatrati izoliranim slučajem. U kontekstu stvaranja bliskoistočnih nacija, *Šahnama* je bila podvrgnuta procesu „eticizacije“ što je dovelo do novih seman-

³¹ Takav je primjerice bio slučaj sa Sebuktiginom, ocem Mahmuda od Gazne. Nakon što su ga zarobili turkijski vojnici i prodali kao roba u Čaču (Bosworth, 2007: 217), ušao je u sastav samanidske vojske gdje je ostvario sjajnu karijeru.

tičkih pomaka. Znanstveni naponi akademske zajednice u zadnjem su stoljeću bili usmjereni na dokazivanje (indo)iranskog porijekla Turanaca i osporavanje turkijske komponente epa. Malobrojni radovi posvećeni tur(an)skoj tematici u *Šahnami* mogli bi se svrstati u dvije skupine: oni koji daju prednost mitskoj istini nad znanstvenom (pa tvrde da je Firdusi pod Tur(an)cima mislio na drevne iranske narode), i oni koji epu pristupaju dokumentaristički zanemarujući udio fikcionalnog (pa ga čitaju kao kroniku antičkih Iranaca prije njihovih kontakata s turkijskim narodima). I jedan i drugi pristup pokazali su se ograničavajućim jer zanemaruju dvije važne činjenice: prvo, povijesni kontekst epa, i drugo, njegov literarno-historijski karakter. Na temelju svega iznesenog, čini se da bi jedini valjani pristup mogao biti onaj koji smješta *Šahnamu* u njezin izvorni, imperijalni i nadnacionalni kontekst i nadilazi okvire etnocentričnih filologija. Naime, *Šahnama* postaje vrijedan izvor za interdisciplinarna pa tako i turkološka istraživanja tek kad se oslobodi potrebe da dokazuje ičiji nacionalni identitet.

Polazeći od teze da je svako epsko djelo odraz svoga vremena, u zadnjem se poglavlju nastojala utvrditi društveno-kulturno-povijesna pozadina epa. Izdvajanjem prepoznatljivih signala poput etnonima i toponima pokazalo se da epski Turan(ac) nije smješten u mitske i izmišljene prostore, već u povijesnu regiju Turkistan s vrlo preciznom topografijom i zbiljskim referencijama. Konačno, s namjerom da se definira kronološki okvir epa ponuđen je i kraći pregled najvažnijih dionica povijesti iransko-turkijskih odnosa. Povremenim referiranjem na određene epizode iz epa utvrđeno je da *Šahnama* ne reflektira samo društvena i politička zbivanja Firdusijeva vremena, nego i važnije epizode iz ranijih razdoblja zajedničke iransko-turkijske povijesti što ju čini vrijednim narativnim izvorom za razdoblje od otprilike 5. do početka 11. stoljeća. Kako se analiza temeljila samo na odabranim ulomcima iz legendarno-herojskog i povijesnog ciklusa epa zaključci do kojih se došlo nipošto nisu konačni. Vjerujem, ipak, da su dovoljno ilustrativni da ukažu na potencijal tog čuvenog perzijskog epa za daljnja turkološka, interdisciplinarna i imagološka istraživanja.

LITERATURA

- Ashraf, A. (2012). Iranian identity iii. Medieval Islamic Period. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://www.iranicaonline.org/articles/iranian-identity-iii-medieval-islamic-period>
- Askari, N. (2016). *The Medieval Reception of the Shāhnāma as a Mirror for Princes*, Leiden-Boston: Brill.
- Aydenloo, S. (2020). *Āzarbāyġān va Šāhnāme*. Tehran: Enteshārāt-e doktor Mahmūd Afšār bā hamkāri-ye enteshārāt-e Soxan.

- Blair, S. (1992). *The Monumental Inscriptions from Early Islamic Iran and Transoxiana*. Leiden: E. J. Brill.
- Bosworth, C. E. (1973; 2007). Barbarian incursions: the coming of the Turks into the Islamic world. U C. E. Bosworth (Ur.) *The Turks in the Early Islamic World* (str. 213-228). London and New York: Routledge.
- Bosworth, C. E. (2007a). The Turks in the Islamic lands up to the mid-11th century. U C. E. Bosworth (Ur.) *The Turks in the Early Islamic World* (str. 193-212). London and New York: Routledge.
- Bosworth, C. E. (2011). Turān. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://www.iranicaonline.org/articles/turan>
- Canfield, R. L. (1991). Introduction: the Turko-Persian tradition. U R. L. Canfield (Ur.) *Turko-Persia in Historical Perspective* (str. 1-34). Cambridge: Cambridge University Press.
- Dabashi, H. (2012). *The World of Persian Literary Humanism*. Cambridge-London: Harvard University Press.
- Dabashi, H. (2019). *The Shahnameh: The Persian Epic as World Literature*. New York: Columbia University Press.
- Dankoff, R. i Kelly, J. (1982-1985). *Maḥmūd al-Kāšġarī. Compendium of the Turkic dialects. (Dīwān Luġāt at-Turk)*. Harvard: Harvard University Press.
- Davis, D. (2016). Introduction. U A. Ferdowsi. *Shahnameh: The Persian Book of Kings*, prev. D. Davis (str. xiii-xxxvii). New York: Penguin Classics.
- De Blois, F. (2011). Epics. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://www.iranicaonline.org/articles/epics>
- De la Vaissière, E. (2003). Is There a "Nationality of the Hephtalites"? *Bulletin of the Asia Institute*, 17, 119–132.
- Dukić, D., Blažević Z., Plejić Poje, L. i Brković, I. (Ur.) (2009). *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*. Zagreb: Srednja Europa.
- Džaka, B. (1997). *Historija perzijske književnosti: od nastanka do kraja 15. vijeka*. Sarajevo: Naučnoistraživački institut „Ibn Sina“.
- Frye, R.N. (2000). *The Golden Age of Persia*. London: Phoenix Press.
- Frye, R.N. i Sayılı, A.M. (1943). Turks in the Middle East Before the Saljuqs. *Journal of the American Oriental Society*, LXIII, 194-207.
- Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Golden, P. B. (2006). Turks and Iranians: An historical sketch. U L. Johanson i C. Bulut (Ur.) *Turkic-Iranian Contact Areas: Historical and Linguistic Aspects* (str. 17-38). Wiesbaden: Harrassowitz.

- Golden, P. B. (2011). Ethnogenesis in the tribal zone: The Shaping of the Turks. U P.B. Golden i C. Hriban (Ur.) *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes* (str. 17-63). București-Braila: Romanian Academy Institute of Archaeology of Iași.
- Khaleghi-Motlagh, D. (2012). Ferdowsi, Abu'l-Qāsem. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://www.iranicaonline.org/articles/ferdowsi-i>
- Kowalski, T. (1949). Les Turc dans le *Šāh-nāme*. *Rocznik Orientalistyczny* (Krakow 1939-49), XV, 84-99.
- Knüppel, M. (2010). *Kalaj ii*. *Kalaji Language*. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://www.iranicaonline.org/articles/khalaj-ii-language>
- Lewis, F. (2015): The *Shahnameh* of Ferdowsi as World Literature. *Iranian Studies*, 48 (3), 313-336.
- Melville, C. (Ur.) (2006). *Shahnama Studies I*. Cambridge: Centre for Middle Eastern and Islamic Studies, University of Cambridge.
- Melville, C. i Van den Berg, G. (Ur.) (2012). *Shahnama Studies II: The Reception of Firdausi's Shahnama*. Leiden-Boston: Brill.
- Melville, C. i Van den Berg, G. (Ur.) (2018). *Shahnama Studies III: The Reception of the Shahnama*. Leiden-Boston: Brill.
- Minorsky, V. (1953). *Studies in Caucasian History*. London: Taylor's Foreign Press.
- Omidshahar, M. i Daryaei, T. (2017). *Šāh-nāma nn*. The *Šāh-nāma* as a historical source. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://iranicaonline.org/articles/sah-nama-nn-historical-source>
- Özgüdenli, O. G. (2006). *Shāh-nāma translations i*. Into Turkish. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://www.iranicaonline.org/articles/sah-nama-translations-i-into-turkish>
- Peacock, A. (2010). *Saljuqs iii*. *Saljuqs of Rum*. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://www.iranicaonline.org/articles/saljuqs-iii>
- Pohl, W. (2018). Ethnonyms and Early Medieval Ethnicity Author(s). *The Hungarian Historical Review*, 7 (1), 5-17.
- Schmidt, J. (2012). The Reception of Firdausi's *Shahnama* Among the Ottomans. U Ch. Melville i G. van den Berg (Ur.) *Shahnama Studies II: The Reception of Firdausi's Shahnama* (str. 121-139). Leiden-Boston: Brill.
- Subtelny, M. E. (1994). The Symbiosis of Turk and Tajik. U B. F. Manz (Ur.) *Central Asia in Historical Perspective* (str. 45-61). Boulder: Westview Press.
- Tetley, G. E. (2009). *The Ghaznavid and Seljuq Turks: Poetry as a Source for Iranian History*. New York: Routledge.

Yarshater, E. (2012). Iran iii. Traditional History. U E. Yarshater et al. (Ur.) *Encyclopaedia Iranica*, online izdanje, <https://www.iranicaonline.org/articles/iran-iii-traditional-history>

IZVOR

Šāhnāme-ye Abu'l-Qāsem Ferdowsi I, II (2009). Sobhani, T. (Ur.). Tehran: Rouzan.

Can Ferdowsi's *Shahnameh* serve as a source for the history of the ancient Turkic peoples?

The subject of this paper is the *Shahnameh* [The book of kings], a renowned epic by the Persian poet Ferdowsi, which tells the story of the battles between ancient Iran and Turan. Contrary to previous studies, aimed mainly at the Iranian component of the epic, this paper examines the *Shahnameh* from the perspective of Turkology, which means that its focus has been shifted to the Turanians, or “Turks,” as the author sometimes refers to them in the poem. The study proceeds from the presumption that the *Shahnameh*, given its thematics, could serve as a valuable narrative source for reconstructing the history of the ancient Turkic peoples, especially regarding their relations with the Iranians. Research has shown, however, that the Turanian/Turkic component of the poem has been regularly marginalized, and this study examines the reasons that have led to this situation. It analyzes the semantic changes of the term *Turanian/Turan* through the centuries and the impact of extralinguistic factors on these processes, while pointing to the limitations of the ethnocentric perspectives typical of most studies to this day. Starting from the thesis that every epic poem is a reflection of its own time, the last part of the paper aims to determine the cultural and historical background of the *Shahnameh* and to examine to what extent the plot of the epic is a reflection of Ferdowsi's time, on the one hand, and to what extent it is a reflection of earlier stages in Iranian-Turkic history, on the other.

Key words: *Shahnameh*, Turanians, Turkic peoples, Iranian-Turkic relations